

EDWARD JAKIEL

Wydział Filologiczny
Uniwersytet Gdański

Introdukcja do religijnej literatury użytkowej w Polsce XIX wieku (środowisko rzymskokatolickie)

Streszczenie: Niniejszy szkic jest wprowadzeniem w badania religijnej literatury użytkowej, jaka istniała w XIX wieku na ziemiach polskich. Jak dotąd nie prowadzono systematycznych badań w tym zakresie, a znane publikacje dotyczą jednostkowych zjawisk i tekstów. Najpierw wprowadzam podstawowe pojęcia i rozróżnienia terminologiczne, za pomocą których definiowany jest materiał badawczy. W dalszej części wskazuję na źródła i cele użytkowej literatury religijnej, omawiam podstawowe cechy i formy religijnej literatury użytkowej. Charakteryzuję i dokonuję wstępnej typologizacji druków religijnych, w których publikowana była przedmiotowa literatura religijna.

Słowa kluczowe: modlitewniki polskie, religijna literatura użytkowa, pia exercitia.

1. Podstawowe rozróżnienia

Literatura religijna, rozumiana jako tekst stworzony dla zaspokajania skonkretyzowanych potrzeb religijnych ludzi wierzących, ma charakter pragmatyczny. Służy bowiem realizacji określonych celów kultycznych, praktyk religijnych, a także - najszerzej ujmując - pragmatyce kultury religijnej w jej wymiarze wspólnotowym (eklezyjalnym) jak też indywidualnym. Za religijną literaturę użytkową przyjąć należy pozakanoniczne teksty służące praktykom religijnym, ale nie wchodzące w ścisły zakres tekstów liturgicznego *actio*, a więc rytu eucharystii, sakramentów, poświęceń i konsekracji oraz nabożeństw, które mają status prawnokanoniczny. W ten sposób wyodrębniona religijna literatura użytkowa w wąskim zakresie jest twórczością przeznaczoną do wykorzystania w pozaliturgicznej (w ścisłym rozumieniu liturgii jako oficjalnej modlitwy Kościoła) praktyce religijnej. Mieści się ona w szerszym kontekście produkcji religijnej, w którym znajdziemy też utwory o wyraźnym charakterze literackim, jak też teksty kanonicznie zatwierdzone do użytku liturgicznego lub inne, kanonicznie zalegalizowane, ale nie posiadające zastosowania w ścisłym zakresie liturgicznym.

W obszarze polskiej, dziewiętnastowiecznej produkcji literatury religijnej wyróżniamy zasadniczo trzy grupy tekstów. Pierwszą stanowią utwory liturgiczno – kultyczne, drugą zaś pobożnościowa literatura tendencyjna o wyraźnym profilu lite-

rackim. W trzeciej mieszczą się teksty literatury z dziedziny duchowości, hagiografii oraz wszelkiego rodzaju „przewodniki” religijne, kompedia teologiczne (w tym też katechizmy), rozbudowana literatura apologetyczna, poradniki i instruktaże liturgiczne, którymi tutaj zajmować się nie będziemy, a których badania przynależą niewątpliwie do takich dziedzin jak historia idei religijnych, dogmatyki i innych, uszczegółowionych dyscyplin teologicznych. Teksty przynależne do drugiej z wymienionych grup, popularnie, acz niepoprawnie, nazywanej literaturą dewocyjną¹, genetycznie, formalnie i estetycznie przynależą do produkcji literackiej (artystycznej a nie użytkowej). Literatura ta, którą określam jako pobożnościowa (nie leży w obszarze niniejszych rozważań), ma na celu katechezę wyrażoną za pomocą utworu skomponowanego wedle prawideł sztuki pisarskiej, z zastosowaniem form wypowiedzi literackich. Ten typ twórczości będzie służył wyraźnemu uobecnieniu prawd wiary w sferze literackiego przekazu². Obok jednoznacznie literackich utworów w tym obszarze literatury pobożnościowej pozostanie szereg innych form, jak chociażby wspomnienia z pielgrzymek³, różnotematyczne rozważania duchowe, teksty kaznodziejskie (bardzo bogata spuścizna kazań okolicznościowych i tematycznych), glosy i komentarze biblijne⁴, szczególnie ewangeliczne na konkretne niedziele oraz uroczystości i święta roku liturgicznego⁵. Ten z kolei typ wyraźnie promuje treści dogmatyczne, szczególnie silnie oddziałując na mentalności religijną, oraz dokonuje w ramach tzw. ustawicznej formacji promowania określonych wartości i norm moralnych. Twórczość ta jest słabo nasycona kerygmatycznie.

Religijna literatura użytkowa, jaka funkcjonowała w polskich środowiskach

¹ Najpierw trzeba odrzucić to określenie ze względu na wartościującą ujemnie definicję dewocyjności jako przejawu przesadnej religijności. W tym przypadku mielibyśmy do czynienia z określeniem przesadnie religijnym czegoś co ze swej natury i co do zasady jest religijne. Chodzi jednak o inny, ważniejszy, merytoryczny powód. Dewocyjny utwór bowiem to taki, który jest konkretną formą wypowiedzi religijnej o znaczeniu najczęściej kultycznym, jest to więc efekt potrzeb religijnych, duchowych, a przede wszystkim praktyki religijnej. Dewocyjny więc to tekst o określonej formie i treści służący celom praktycznoreligijnym bez oznaczania stopnia jego nasycenia poprawnodogmatycznego.

² W swojej książce *W służbie katechezy. Teksty literackie w periodykach religijnych 1890-1918 w kontekście Młodej Polski* (Gdańsk 2010) przedstawiam analizy katechetycznego potencjału utworów literackich, dzieląc się też uwagami natury teoretyczno – metodologicznej.

³ Np. ks. Ignacego Hołowińskiego *Pielgrzymka do Ziemi Świętej* (Petersburg 1853), ks. Jana Kloczowskiego *Pielgrzymka do Ziemi Świętej* (Warszawa 1890). Zob. ostatnią na ten temat monografię Doroty Kulczyckiej *Obraz Ziemi Świętej w prozie polskiej doby romantyzmu* (Zielona Góra 2012).

⁴ Tu mamy liczne historie biblijne, komentarze i postylle (by tylko tradycję Wujkową tu wspomnieć). Na temat dziewiętnastowiecznych historii biblijnych w polskim piśmiennictwie dziewiętnastowiecznym i zawartych w nich treściach starotestamentowych zob. mój szkic w księdze pokonferencyjnej *Biblia w literaturze polskiej. Romantyzm – Pozytywizm – Młoda Polska. Stary Testament*, red. E. Jakiel – J. Mosakowski, Gdańsk 2014.

⁵ W licznych tytułach dziewiętnastowiecznej, polskiej prasy katolickiej znajdujemy homilie, komentarze i objaśnienia do niedzielnych czytań (lekcji), ale szczególnie wiele publikowano tu homiletycznego charakteru wypowiedzi, jako komentarzy do niedzielnej *Ewangelii*. Tu warto też wspomnieć różnego rodzaju cykle poetyckie, poświęcone liturgiczno – biblijnemu tematowi. Zob. np. zbiory poetyckie z początku XX wieku, ale wyrosłe z kultury religijnej XIX wieku: Wandy Grodzickiej *Rok Pański w pieśni* (Warszawa 1913), czy anonimowa edycja *Rok Chrystusowy w sonetach* (Tarnów 1914).

rzymskokatolickich w XIX wieku, a która jest przedmiotem niniejszych uwag, obejmuje utwory o zastosowaniu liturgiczno – kultycznym. Ich głównym obszarem zastosowań i pragmatyki religijnej była *pia exercitia*. Dodać przy tym należy, że literatura ta służyła bezpośrednio formacji duchowej, wychodząc naprzeciw zapotrzebowaniom rozlicznych praktyk religijnych, charakterystycznych dla polskiej kultury religijnej tamtego stulecia⁶. Nie funkcjonuje ona samodzielnie na takich zasadach jak utwór artystyczny, ale jako tekst stosowany w praktyce religijnej.

Z wymienionych i wstępnie zdefiniowanych powyżej trzech grup tekstów polskiej produkcji religijnej XIX wieku zajmiemy się tu pierwszą z nich: liturgiczno – kultyczną, w określonym jej zakresie. Przeprowadzone badania⁷ upoważniają, by na tym etapie uszczegółowień wyodrębnić dwa podstawowe typy tekstów religijnej literatury użytkowej. Tak więc należy pamiętać, że w obszarze interesującej nas tu produkcji wyróżniamy teksty kanoniczne i dewocyjne. Do pierwszego typu należą teksty stosowane w liturgii, uświęcone tradycją i posiadające swe prawnokanoniczne osadzenie w praktyce eklezjalnej. Nie są one wytworem narodowym, ale należą do całej społeczności Kościoła powszechnego i jako takie posiadają swe znaczenie i zastosowanie uniwersalne. Wśród nich są wszystkie teksty mszalne (*epikleza, komplety, introity, prefacje* itd.)⁸. Będą tu też te wszystkie teksty liturgiczne, jakie odnotowujemy w różnego rodzaju księgach liturgicznych (ceremoniarzach, pontyfikałach, benedykcyjnarzach itp.), a które stosowane były w obrzędach sakramentalnych, błogosławieństwach i innych czynnościach liturgicznych. Drugi typ stanowią teksty pozakanoniczne, stosowane w praktykowanej *pobożności ludowej*, najczęściej indywidualnej praktyce modlitewnej, rzadziej zbiorowej⁹. Mają one, podobnie jak pierwszy z wymienionych typów, charakter kultyczny, służą oddawaniu czci, wyrażaniu prośb, a dotyczą nie tylko Boga (*latria*), Matki Bożej (*hyperdulia*) ale też świętych (*dulia*). Utwory (a często kompozycje złożone z kilku osobnych utworów modlitewnych) takie są *sensu stricto* tekstami religijnej literatury użytkowej, wyko-

⁶ Zob. D. Olszewski, *Polska kultura religijna na przełomie XIX i XX wieku*, Warszawa 1996.

⁷ Prowadzone przez mnie badania polskich druków dewocyjnych XIX wieku (dokładnie lata 1800-1918) obejmują niemal cztery tysiące wolumenów (sporządzona przeze mnie bibliografia nie jest jeszcze ukończona).

⁸ Należy przy tym pamiętać, że w XIX w. istniały przekłady tekstów liturgicznych na język polski z przeznaczeniem dla świeckich (np. monumentalne dzieło ks. Szymona Kozłowskiego *Roczne nabożeństwo według obrządku świętego rzymsko-katolickiego Kościoła*, t. 1-4, Berlin 1844-1845); zob. D. Zimoń, *Uczestnictwo wiernych we mszy świętej na ziemiach polskich XIX wieku w świetle modlitewników i podręczników liturgicznych. Studium historyczno-liturgiczne*, Katowice 2008, s. 63-71.

⁹ Trzeba pamiętać, że wprawdzie pobożność indywidualna dominowała w XIX wieku, a wspólnotowa modlitwa Kościoła pozostawała niejako na drugim miejscu, niemniej zauważalne były (zwłaszcza na Zachodzie) tendencje do pogłębiania teologii wspólnotowej modlitwy. W popularnych zaś wydawnictwach religijnych, zwłaszcza pod koniec XIX wieku zauważa się jasne sygnały nie tylko zachęcające do spełniania obowiązku niedzielnej Mszy świętej, ale motywujące ten obowiązek od strony wartości wspólnotowej modlitwy Kościoła. Przykładem jest książka ks. Henryka Bolo *Na wyżynach modlitwy* (anonimowy przekład ukazał się w Poznaniu w 1914 roku nakładem Księgarni św. Wojciecha), a zwłaszcza rozdział *Modlitwa w Kościele*.

rzystywanymi w modlitwach i różnorodnych praktykach religijnych. Służą nie tylko praktykowaniu form pobożności, ale też są tekstami metareligijnymi, czyli takimi, które tę religijność określają, charakteryzują, stymulując jednostkowy, indywidualny rozwój wierzącego, jak też wpływają na wspólnotę wyznaniową, moderując jej formację religijną. Zasadniczą cechą takiej literatury jest jej użytkowość, praktyczne stosowanie w *pobożności ludowej* (*pia exercitia*)¹⁰.

2. Aspekty użytkowości: źródła i cele

Użytkowość tekstów religijnych, rozumiana jako wyraz ich pragmatyki i stosowalności, wiąże się z dwoma aspektami, definiującymi źródła i cele tychże tekstów. Uwzględnienie tych aspektów użytkowości pozwala dokonać dalej idących klasyfikacji i uporządkowań religijnej literatury użytkowej w jej historycznym odniesieniu do piśmiennictwa religijnego XIX wieku w polskim obiegu czytelniczym (zawężonym tu do środowiska rzymskokatolickiego).

Religijna literatura użytkowa w polskim obiegu dziewiętnastowiecznego piśmiennictwa religijnego miała swe źródło (i jednocześnie zastosowanie) zarówno w indywidualnej jak też zbiorowej (a lepiej powiedzieć: wspólnotowej) praktyce religijnej. Jak pozwalają stwierdzić przeprowadzone przeze mnie badania, wspólnotowe źródło religijnej literatury użytkowej może być rozumiane eklezyjalnie albo pozaeklezyjalnie. Do pierwszego należą nabożeństwa pozaliturgiczne, jak np. *nabożeństwo majowe*, albo liczne programy modlitewne oferowane dla pielgrzymujących grup pątniczych. Tu także należeć będą praktyki religijne, charakterystyczne dla określonej prowincji kościelnej lub takie, na których treści i temporalnej powtarzalności zaważyła bliskość jakiegoś sanktuarium albo zakonu czy innego ośrodka religijnego, oddziaływującego na najbliższą okolicę określonym typem pobożności, albo formą lub podmiotem kultu. Do drugiego należą pozaeklezyjalne, wynikające najczęściej z regionalnych praktyk religijnych, osadzonych nierzadko w rodzimym folklorze. Tu mamy np. bogaty repertuar modlitw za konających albo czuwania przy zwłokach (śpiewy, modlitwy wstawiennicze), które chociaż poza tymi środowiskami powstały (inkorporacja tekstów europejskich pisarzy duchowych), niemniej w określonym regionie praktykowanych w sposób niepowtarzalny gdzie indziej¹¹.

Źródłem modlitewnych form użytkowych były skonkretyzowane lub elastycznie formułowane i uniwersalizowane modlitwy w potrzebach egzystencjalnych. Mamy tu zespół modlitw w różnych sytuacjach życia i modlitwy błagalne w konkretnej, życiowej sprawie (np. narodzenie dziecka, narzeczeństwo, daleka podróż, a nawet

¹⁰ Z bogatej literatury na temat wskażmy na najnowsze orzeczenie Magisterium Kościoła i prace teologiczne, jak choćby: *Dyrektorium o pobożności ludowej i liturgii. Zasady i wskazania*, tł. J. Sroka, Poznań 2003, zwł. s. 30-45 oraz *Liturgia i pobożność ludowa*, red. W. Nowak, Olsztyn 2003.

¹¹ Były to nie tylko samodzielne teksty dewocyjne, ale też parafrazy lub przekłady na język polski tekstów zaczerpniętych z ksiąg liturgicznych. O ich użytkowaniu w ramach *pobożności ludowej* pisałem w szkicach *Modlitwy przy konających w polskich modlitewnikach rzymskokatolickich XIX wieku*, zamieszczonych w „Język-Szkoła-Religia VIII/1 i 2.

poważny wydatek pociągający za sobą ryzyko finansowe). W tym zakresie mamy też teksty literatury użytkowej, będące pochodnymi praktyk pozaliturgicznych, jak np. nawiedzenie kościoła (połączone z krótką adoracją *Sanctissimum*), albo parasakramentalnym (np. modlitwy substytuujące *sakrament chorych*).

Głównym źródłem religijnej literatury użytkowej, jaka funkcjonowała w polskim piśmiennictwie religijnym XIX wieku, pozostaje niewątpliwie *Eucharystia – Msza święta*. W polskojęzycznych wydawnictwach religijnych tego stulecia nie znajdziemy reprodukcji liturgii godzin¹², czy obowiązujących form udzielania sakramentów, chociaż są liczne kopie modlitw, imitujących *kanon*. Mają one charakter modlitw błagalnych. Najważniejszą jednak sprawą jest uczestnictwo we Mszy świętej. I tu prym wiedzie indywidualny sposób jej przeżywania. W związku z Mszą świętą pozostają liczne teksty użytkowe, których źródła i inspiracji należy upatrywać w szesnastowiecznym tekście Marcina Hińczy *Zabawa z Jezusem przez mszą świętą*. Mamy tu szereg modlitw imitujących formy oracji mszalnych (np. *introitu*), ale też *czytanki duchowe*, będące jednocześnie komentarzem liturgicznym jak też tekstem przynależnym do teologii duchowości (rozważania przypisane poszczególnym częściom mszy św.). Obok nich duża popularnością cieszyły się tzw. *msze polskie*, chętnie drukowane w licznych *książeczkach do nabożeństwa*¹³. Stanowiły one swego rodzaju „ministranturę dla świeckich”.

Celowość tekstów religijnej literatury użytkowej może być rozpatrywana z różnego punktu widzenia. Unikając jednakże zbytniego rozdrobnienia, które na tym etapie rozważań nie wydaje się wskazane, trzeba uwzględnić dwa z nich. Cel nadrzędny (z punktu widzenia teologii) religijnej literatury użytkowej, jaką zna polskie piśmiennictwo religijne XIX wieku, ma charakter soteryjny. Teksty dewocyjne odgrywają służebną rolę w relacji człowieka z Bogiem, podtrzymywania jej i w ten sposób prowadzące do eschatycznie postrzeganych skutków soteriologii indywidualnej. Z takim zamiarem powstawały i w takim celu wprowadzano je (poprzez tłumaczenia i trawestacje dzieł obcych lub publikacje dzieł autorów rodzimych) do obiegu czytelniczego¹⁴. Drugi, formalny cel (a lepiej mówić o zespole celów) upatrywać należy w doskonaleniu życia religijnego, pogłębieniu go, służący ogólnie rozwojowi wewnętrznemu. Tak pojmowany cel religijnej literatury użytkowej wyraża się w do-

¹² Propagowano jednakże stałą gotowość modlitewną i proponowano modlitwy na każdą chwilę dnia, realizując niejako świecką wersję *Liturgii Godzin*, zob. np.: dziełko popularnego autora, ks. Józefa Baki *Nabożeństwo codzienne*, które miało swe kolejne wydanie nawet w XIX jeszcze wieku (Wilno 1808), albo popularne *officia*, jak np. *Officium codzienne różnego nabożeństwa* (Rzeszów 1843). Tego rodzaju antologie modlitw miały zawężone środowisko użytkowników, kierowano je bowiem np. do środowisk tercjarskich, albo do młodzieży. Wiązano je też czasami z kultem określonego świętego.

¹³ Gruntowne omówienie tych kompozycji (w oparciu o wydanie tych mszy w pelplińskim *Zbiorze pieśni nabożnych katolickich do użytku kościelnego i domowego* z 1871 r.) przynoszą studia ks. Roberta Kaczorowskiego (np. w „Studiach Gdańskich” t. XXXV).

¹⁴ Piśmiennictwo religijne w polskim obiegu językowym w XIX wieku jest bogate, a pod tym określeniem kryją się różne formy wypowiedzi i twórczość. Klasyfikację tego piśmiennictwa (ale bez uwzględnienia przedmiotowej literatury użytkowej) zaproponowałem w swym opracowaniu *Młodo-polskie portrety biblijne. Wybrane zagadnienia i kreacje* (Gdańsk 2007, s. 44-53).

skonaleniu moralności oraz jakości i intensywności życia religijnego. Odnotowywane w licznych wydawnictwach religijnych XIX wieku wskazówki i porady moralne, czytania na temat moralności chrześcijańskiej, czy wreszcie konkretne przewodniki *sakramentu pokuty* (zwłaszcza w zakresie rachunku sumienia) niezawodnie stymulowały formację duchową adresatów przedmiotowych wydawnictw. Celowość teologicznie i pragmatycznie motywująca użytkowość religijnej literatury odsyła też do jeszcze czegoś innego. Praktyki pobożnościowe, jakie charakterystyczne były dla katolików polskich w XIX wieku, angażowały także sferę emocjonalną. Tak więc literatura religijnoużytkowa w tym zakresie wkraczała w sferę doznań i przeżyć psychicznych, stymulując je i w ten sposób wpływając na przeżycia religijne praktykujących wierzących. Ten aspekt warto rozwinąć w dalszych badaniach, zwłaszcza z perspektywy historii i psychologii religii.

3. Cechy i formy religijnej literatury użytkowej

Religijne teksty użytkowe, o jakich tu mowa, powstały w określonym środowisku kulturowym i to ich, swego rodzaju, *Sitz im Leben* należy brać pod uwagę. Nie były one tylko wytworem, pochodną środowiska religijno-kulturowego, ale w jego obrębie funkcjonowały, publikowane były i komponowane dla potrzeb środowisk katolickich (były zorientowane immanentnie, dośrodkowo, wpływając na środowisko to właśnie). Są to teksty pragmatyczne, służące określonym zadaniom tzw. stałej formacji. Jak w soczewce skupiała się w nich teologia katolicka w szczególnym swym odcieniu popularyzacji i pragmatyki modlitewnej. Można nawet stwierdzić, że stanowi ta literatura pewnego rodzaju *locus theologicus* dla jej użytkownika. Jest *miejszem teologicznym* w tym znaczeniu, że inspiruje do właściwej kontemplacji tajemnic wiary, jest źródłem religijnego myślenia, niezastąpionym materiałem formacyjnym itd.

Teksty użytkowej literatury religijnej powstawały i były publikowane, wychodząc naprzeciw skonkretyzowanym oczekiwaniom praktyki religijnej. Ich budowa i treść dostosowana była do użytkownika i spełniała (najczęściej) kryteria poprawności dogmatyczno – liturgicznej. Pragmatyczny charakter tej produkcji piśmienniczej powodował, że w przedmiotowych tekstach mamy określoną sytuację komunikacyjną, charakterystyczny typ nadawcy i odbiorcy - adresata.

Pragmatyczny charakter przedmiotowej produkcji religijnej skutkowało tym, że dominował element treściowy nad estetycznym. Zdecydowaną większość tekstów redagowano i komponowano (w przypadku złożonych aktów modlitewnych takich jak nabożeństwa) tak, by były komunikatywne, pozostawiając dbałość o estetykę i poetykę na dalszym planie. Dalsze dopiero badania mogą dać genetyczną rekonstrukcję form wypowiedzi przedmiotowej literatury, na tym zaś etapie możemy jedynie zasygnalizować, że element estetyczny (artystyczny) ma swe stałe, acz drugoplanowe miejsce. Korzystano tu z szerokiego wachlarza repertuaru tradycyjnych form wypowiedzi religijnych, nierzadko komponując utwory o wysokim nasyceniu

lirycznym zupełnie samodzielnie, albo na szkieletach modlitwy znanej praktyce modlitewnej od stuleci i posiadającej swą mniej lub bardziej bogatą tradycję.

Mając do czynienia z niezwykle bogatym repertuarem form religijnej literatury użytkowej, pozostawić należy dalszym, bardziej uszczegółowionym studiom kwestie gatunkowo – formalne. Na tym etapie rozpoznania problematyki pozostajemy na stwierdzeniu, że bogactwo przedmiotowej literatury dostarcza wielu jeszcze problemów badawczych, a filologicznych w szczególności, zwłaszcza jeśli chodzi o kwestie autorskie. Przeprowadzone badania pozwalają w tym miejscu wyrazić uwagę, że w wielu przypadkach mamy do czynienia z trawestacjami i daleko idącymi, różnego rodzaju modyfikacjami tekstów pierwotnych. Mówiąc najprościej, ten sam utwór religijny ma wiele swych odmian i wersji. O ile nie zmieniana bywała w takich przypadkach główna idea, myśl, zasadnicza treść religijna tekstu, o tyle ingerencje modyfikacyjne mniejszej wagi dają się zauważyć. Badanie intertekstualności literatury religijnoużytkowej jest wyzwaniem badawczym.

Mówiąc o formach religijnej literatury użytkowej, nie sposób w krótkim szkicu wymienić, a tym bardziej, choćby pobieżnie tylko omówić ich wszystkich, odnotowanych w kilkunastotysięcznym zespole tekstów. Tu tylko wystarczy wskazać zasadnicze zespoły form, których proponowana tu typologia uwzględni kryterium formalne i treściowe. Mamy więc kilka zasadniczych grup tekstów;

Najczęściej spotykanymi formami religijnej literatury użytkowej są teksty proweniencji liturgicznej o wyraźnym profilu modlitewnym¹⁵. Najczęściej jest to *modlitwa prośby*, rzadziej *modlitwa dziękczynienia*. Mówiąc o liturgiczno – modlitewnym charakterze tego zespołu tekstów, należy podkreślić charakterystyczną dla niektórych z ich cech. Wiele przedmiotowych tekstów zdradza wyraźne oznaki apokryficzno-liturgiczne, imitując uświęcone tradycją i posiadające swoje prawnokanoniczne ugruntowanie w praktyce liturgii rzymskiej modlitwy. Imitacja może być czysto formalna lub dotyczyć treści (rzadziej mamy do czynienia ze stylizacją np. w zakresie leksyki) np. *kanonu*, a szczególnie *epiklezy*. Swe imitacje, ludowe odpowiedniki (zastępniki) liturgiczne mają też *doksologie* (zarówno wielka, *Gloria...*, jak też mała, *Per ipsum...*), odpowiednio wplecione w tekst jakiejś modlitwy. Nie są to na ogół imitacje funkcjonujące jako samodzielne teksty, ale najczęściej stanowią one fragment jakiejś modlitwy, wyraźnie nasycając jej treść ideą inkorporowanej i odpowiednio zmodyfikowanej modlitwy liturgicznej. Mamy tu do czynienia z rodzajem *compositum*, pewnego rodzaju złożenia, łączącego w odrębną całość różne i rozmaicie zmodyfikowane teksty liturgiczne. Zabiegi modyfikacyjne miały konkretny i wyraźny cel, jakim było ubogacenie życia religijnego poprzez wzbogacenie form praktyk religijnych. Teksty użytkowej literatury religijnej, o jakiej tu mowa, pokrewne są też innym jeszcze, a tu nie wspomnianym, tekstom liturgicznym, gdyż w tym środowisku powstawały. Stąd w licznych utworach tego rodzaju wyraźna i wielopłaszczyznowa dialogowość, silna, czytelna intertekstualność. Mamy tu związki

¹⁵ Na temat modlitw liturgicznych zob. M. Makuchowska, *Modlitwa jako gatunek języka religijnego*, Opole 1998.

z wieloma innymi, dotąd nie wymienionymi tekstami liturgii rzymskiej, jak choćby *oracjami*, *kolektami*, a szczególnie *anaforami*, a także *antyfonami*, szczególnie *wielkimi*, *maryjnymi antyfonami* „O”.

W charakterystyce przedmiotowego piśmiennictwa należy też zaznaczyć (a w późniejszych badaniach gruntownie rzecz przeanalizować) kompozycje nabożeństw, ich strukturę, warianty połączeń różnych, osobno funkcjonujących modlitw. Religijna literatura użytkowa w polskim obiegu piśmienniczym XIX wieku dostarcza w tym zakresie niezwykle bogactwo publikacji. Wynikało to z kultury religijnej tego wieku, sposobu przeżywania *sacrum*, rozumienia soteriologicznego sensu modlitwy i wszelkiej praktyki religijnej. Stąd taka bogata gama tekstów religijnoużytkowych.

4. Typy publikacji

Religijną literaturę użytkową publikowano w różnorodnej postaci. Najogólniejszym, chociaż zróżnicowanym określeniem jest *książeczka do nabożeństwa*. Terminem takim posługiwano się potocznie, chociaż różne ono oznaczało publikacje (*mszaliki*, *modlitewniki*, *śpiewniki* itp.). Wydawnictwa te miały zawsze charakter antologii odpowiednio wybranej i ułożonej. Najczęściej były to teksty wyjęte z innych dzieł tego rodzaju, albo z autorskich wydań¹⁶.

Najbliższym liturgii wydawnictwem zawierającym religijne teksty użytkowe były *mszaliki*. Skoncentrowane na najważniejszym, szczytowym przejawie życia wspólnoty eklezjalnej – Mszy świętej, przynosił teksty modlitewne, ale także instruktaż liturgiczny, rozmyślenia duchowe a czasami też pieśni, wykorzystywane w danej prowincji czy diecezji w czasie Mszy. Układ jego treści miał wewnętrzną logikę. Całość podporządkowana była strukturze *mszy*, inne zaś teksty religijnoużytkowe, o których tu wspomniałem, wyraźnie stanowiły element dodatkowy.

Innym rodzajem *książeczek do nabożeństwa* były *modlitewniki*. Bogata tradycja piśmiennicza i opisane już w tym zakresie zabytki piśmiennictwa¹⁷ to sprawa osobna. Dziewiętnastowieczne *Modlitewniki* mają bowiem swoją, można by powiedzieć, historię. W XIX wieku (a na pewno w obszarze polskojęzycznym) mamy do czynienia z niezwykle w tym zakresie ożywieniem wydawniczym. Nie tylko reedytowano wcześniejsze publikacje, ale głównie układano nowe, albo przekładano obcojęzyczne, modyfikując ich zawartość, dostosowując do potrzeb środowiska, do którego kierowano dany *modlitewnik*. W odróżnieniu od *mszalików*, *modlitewniki* zawierały szeroką gamę modlitw, antologię pieśni, a nierzadko nawet kilka lub kilkanaście nabożeństw. To w nich publikowane były rozbudowane modlitwy i praktyki religijne, jak choćby nigdzie indziej nie spotykane modlitwy za konających (np. *Siedem Zamków*). W *modlitewnikach* znajdują się też teksty okołomszalne, jak chociażby w kil-

¹⁶ Np. Antoniego Gąsiorowskiego *Katolik prawdziwy, czyli zbiór modlitw wybranych z różnych nabożnych ksiąg* (Toruń 1847).

¹⁷ Zob. np. L. Bernacki, *Pierwsza książka polska. Studium bibliograficzne*, Lublin 1918.

kunastu odnotowanych przez mnie odmianach *Sposoby słuchania mszy świętej*¹⁸.

Rodzajem, czy też wariantem *modlitewnika* były liczne wówczas we właściwym tego słowa znaczeniu *książeczki do nabożeństwa*. Podobnie były złożone jak *modlitewniki*, z tym że zamieszczano w nich szersze spektrum tekstów, nie tylko modlitwy, ale też różnorodne nabożeństwa. Były tu zatem: scalone nabożeństwa okresowe (np. *nabożeństwo czerwcowe, majowe, różańcowe*¹⁹), okolicznościowe (np. *suplikacje*, nabożeństwa związane z życiem sakramentalnym), kultyczne (np. *nowenny do świętych*²⁰), a najczęściej zespół różnych nabożeństw. Na ogół dominantą tematyczną tego rodzaju publikacji jest różnorodna antologia nabożeństw, związanych zarówno z rokiem liturgicznym jak też świętami kultycznymi (*święta wiary i święta faktu*). Te wydawnictwa kierowane były i układane, wychodząc naprzeciw potrzebom duszpasterskim, jak choćby w najśłynniejszy śląski modlitewnik parafialny ks. Ludwika Skowronka *Droga do nieba*, na temat którego powstało kilka opracowań²¹. Wielką zyskało też popularność opracowanie Józefy Kamockiej *Bądź wola Twoja* (wydane kilkakrotnie w Warszawie, począwszy od 1877 roku). Podobnie zresztą jak dla Śląska regionalny zasięg miały *Śłużba Boża* arcybiskupa Szymona Marcina Kozłowskiego (Wilno 1873 i nast.) oraz wydawana kilkadziesiąt razy (w wersji dla kobiet i mężczyzn) *Książeczka do nabożeństwa*, skomponowana z polecenia arcybiskupa Marcina Dunina (Gniezno, Poznań, Leszno).

Innym jeszcze rodzajem *książeczek do nabożeństwa* były pojedyncze, osobno drukowane *nowenny* albo *modlitewniki monotematyczne* (np. kultyczne: maryjne²², albo wynikające z kultu jakiegoś świętego²³ lub kultu lokalnego²⁴). Ograniczone do jednego najczęściej *nabożeństwa*, miały niewielki zbiór modlitw i wydawane

¹⁸ Dominować w nich będzie profil paschalny, tj. przeżywanie Mszy jako ofiary na krzyżu. Wszystkie jej części były więc odnoszone anamnesticznie do określonego faktu z męki i śmierci Chrystusa.

¹⁹ Chociaż różaniec jest chrystocentryczny (wbrew obiegowej opinii, że to „modlitwa maryjna”), podkreślano jego sens chrystologiczny odpowiednimi treściami rozważań poszczególnych tajemnic. Zob. np. J. Borodzicz, *Różaniec na cześć Serca Jezusowego i Najświętszej Maryi Panny*, Warszawa 1901.

²⁰ Mylna czasem bywała tytulatura, jak choćby zebrany przez anonimowego Anioła-Rafała Mały brewiarzyk (np. wyd. 3, Warszawa 1901) sugerujący odniesienie do nabożeństwa godzin kanonicznych, którego podtytuł dopiero precyzował autentyczny zakres treści tego wydawnictwa: *Nabożeństwo dla czcicieli św. o. Franciszka Serafickiego zawierające solenną nowennę, litanie, pieśni oraz odpowiednie modlitwy*.

²¹ Ostatnio publikacja pokonferencyjna *Stulecie „Drogi do nieba” ks. Ludwika Skowronka...*, red. ks. R. Pierskała, Opole 2003.

²² Mamy tu niejednorodne tematycznie modlitewniki, które oprócz modlitw i nabożeństw maryjnych, zawierały też kompozycje o tematyce chrystycznej, np. *Książeczka do nabożeństwa na cześć Najświętszej Maryi Panny nieustającej pomocy. Z dodatkiem modlitwy św. Alfonsa. Napisana przez księdza ze zgromadzenia najśw. Zbawiciela*, (wyd. 2, Grudziądz 1892).

²³ Np. *Magdaleno Święta. Pieśni religijne polskie illustrowane*, zebrał ks. F. Namysłowski (Warszawa 1913), zawierający wiele pieśni o Marii Magdalenie, godzinki, różaniec, modlitwy – wszystko związane z jej kultem.

²⁴ Najczęściej były to kalwaryjki, np. *Droga do Nieba, czyli Rozpamiętywanie męki P. Jezusowej i innych Tajemnic św. w pobożnej pielgrzymce po Kalwarii i przy mieście Wejherowie z przydatkiem niektórych pieśni i modlitw nabożnych* kilkakrotnie wydawana w XIX wieku w Pelplinie.

były jako broszury²⁵.

Osobną grupę stanowiły *Śpiewniki kościelne*. Bogata tradycja tego rodzaju publikacji swój rozwój i rekonosans przeżywała właśnie w XIX wieku. W polskim obiegu piśmiennictwa religijnego tamtego wieku mamy takie opracowania jak np. Pankracego Folwarskiego *Śpiewnik* (Kraków 1802), wielokrotnie wznawiany *Dostateczny śpiewnik domowy i kościelny* (Piekary Niemieckie 1850 i nast.), czy wreszcie wykorzystywany nawet w niektórych regionach do dzisiaj *Śpiewnik kościelny* ks. Jana Siedleckiego.

Religijna literatura użytkowa, o jakiej tu mowa, pojawiała się też w innego rodzaju wydawnictwach religijnych. *Modlitwy, pieśni*, a nawet *nowenny* zamieszczane też były w wydawnictwach nie posiadających charakteru *modlitewnika*. Do takiego rodzaju dystrybutorów przedmiotowej literatury należało szereg innych publikacji²⁶. Wśród nich są np. wydawnictwa hagiograficzne. Obok biografii świętego, albo też świętych zamieszczano *modlitwy wstawiennicze*, świadczące o kulcie jakiejś osoby. Przedmiotową literaturę znajdziemy też w dziewiętnastowiecznych opisach sanktuariów. Każde zresztą sanktuarium posiadało własne przewodniki i historie, często z antologią różnorodnych tekstów do użytku w indywidualnej albo zbiorowej praktyce religijnej²⁷. Jeszcze innym dystrybutorem modlitw były elementarze, gdzie też zamieszczano modlitwy²⁸.

Wśród kilku tysięcy przedmiotowych publikacji dziewiętnastowiecznych bardzo często spotykane są wydawnictwa mieszane. Mamy więc połączenia różnych, wyżej wspomnianych dystrybutorów religijnej literatury użytkowej. Przykładem może być opracowanie Joanny Belejowskiej *Panie wysłuchaj modlitwę moją* (Warszawa, kilka wydań w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XIX w), łączących antologię modlitw i pieśni z antologią nabożeństw. Ze względów praktycznych książeczki służące do spełniania praktyk religijnych zawierały możliwie najszerszy zakres tekstów użytkoworeligijnych (modlitw, pieśni, nabożeństw, koronek, adoracji, rozmyślań i czytań duchowych).

5. Zakończenie i postulaty badawcze

Prezentowana tu problematyka jest jak dotąd obszarem w ogóle nie badanym. Stąd proponowane tu rozwiązania terminologiczne i metodologiczne, całe instrumentarium badawcze, a przede wszystkim zakres problematyki, jakie tu zaprezen-

²⁵ Np. *Arcybractwo Najdroższej Krwi Jezusa Chrystusa* (Poznań 1847).

²⁶ Np. druki ulotne, wydawane jako pamiątki po duchownym (np. sakry biskupiej, święceń prezbiteratu), które w wielu przypadkach miały na rewersie *oracje* albo *akty strzeliste*, nierzadko skomponowane przez duchownego, dla którego je drukowano. Inne z kolei tego rodzaju wydawnictwa związane były ściśle z określonym kultem (np. Serca Jezusowego, jakiegoś świętego).

²⁷ Zob. np. *Książka kalwaryjska służąca dla użytku pątników Kalwarię Piekarską nawiedzających z dodaniem historii o cudownym obrazie Matki Boskiej oraz historii kościoła Kalwaryi* (Kalwaria Piekarska 1916).

²⁸ Zob. A. Lewińska, *Ojców mowę znać należy. Język elementarzy polskich wydawanych na Pomorzu Gdańskim w latach 1840-1920 jako narzędzi kształcenia i wychowania*, Pelplin 2012, zwł. s. 110-114.

wałem mają charakter introdukcyjny, wprowadzając w problematykę i podsuwając podstawowe rozstrzygnięcia.

Jako postulaty badawcze pozostaje wyrazić kilka życzeń przeprowadzenia następujących badań, które przyniosą określone efekty poznawcze:

- przeprowadzić gruntowne kwerendy zasobów bibliotecznych, drenaż katalogów i opis z autopsji pozwolą skompletować przedmiotowe wydawnictwa, sporządzając ich szczegółową bibliografię;
- opracować recepcję poszczególnych tekstów i kompozycji;
- odtworzyć kulturę religijną XIX wieku w formie, jaka jest *pobożność ludowa*;
- zbadać potencjał teologiczny i liturgiczny użytkowej literatury religijnej w polskim obiegu czytelnictwa XIX wieku;
- podjąć wnikliwe studia, a zwłaszcza śledztwa filologiczne badające intertekstualne związki dadzą obraz recepcji tekstów liturgicznych i hymnologii chrześcijańskiej w obszarze użytkowej literatury religijnej w polskim piśmiennictwie religijnym XIX wieku.

Nie bez znaczenia będzie osadzenie tych zadań badawczych w kontekstach kultury religijnej oraz literackiej, pamiętając, że druki te, są nieocenionym źródłem badań nad językiem religijnym, czego dowodzi chociażby dysertacja Izabeli Kępk²⁹.

²⁹ Zob. I. Kępka, *Modlitewniki Kalwarii Wejherowskiej (1785-1901): Słownictwo i frazeologia*, Gdańsk 2005.

Literatura

- Dyrektorium o pobożności ludowej i liturgii. Zasady i wskazania*, przeł. ks. Józef Sroka, Poznań 2003.
- Jakiel, E., *Modlitwy przy konających w polskich modlitewnikach rzymskokatolickich XIX wieku*, „Język – Szkoła – Religia” 8/1 (2013), s. 133-146.
- Jakiel, E., *Modlitwy przy konających w polskich modlitewnikach rzymskokatolickich XIX wieku. II Charakterystyka*, „Język – Szkoła – Religia” 8/2 (2013), s. 94-109.
- Kaczorowski, R., *Msze per Annum (I-V) ze Zbioru pieśni nabożnych katolickich do użytku kościelnego i domowego opublikowanego w 1871 roku w Pelplinie*, „Studia Gdańskie” 24 (2009), s. 253-264.
- Kaczorowski, R., *Msze per Annum (VI-X) z pelplińskiego śpiewnika opublikowanego w 1871 roku*, „Studia Gdańskie” 31 (2012), s. 277-299.
- Kaczorowski, R., *Msze per Annum (XI-XV) ze Zbioru pieśni nabożnych katolickich do użytku kościelnego i domowego (Pelplin 1871)*, „Studia Gdańskie” 35 (2014), s. 183-206
- Kęпка, I., *Modlitewniki Kalwarii Wejherowskiej (1785-1901): Słownictwo i frazeologia*, Gdańsk 2005.
- Liturgia i pobożność ludowa*, red. W. Nowak, Olsztyn 2003.
- Makuchowska, M., *Modlitwa jako gatunek języka religijnego*, Opole 1998.
- Olszewski, D., *Polska kultura religijna na przełomie XIX i XX wieku*, Warszawa 1996.
- Zimoń, D., *Uczestnictwo wiernych we Mszy świętej na ziemiach polskich XIX wieku w świetle modlitewników i podręczników liturgicznych. Studium historyczno-liturgiczne*, Katowice 2008.

Introduction to Religious Literature in Use in Poland of the 19th Century (Roman Catholic)

Summary: This draft is an introduction to the research of the utility religious literature in 19th century. Up to now there have been no systematical reseach in this domain. Publictions within this scope are limited to the isolated phenomenons and texts. In the first place I introduce basic terminological concepts, that are useful to define research material. Further I determine the sources and purposes of the utility religious literature and describe its essential features. I characterise and typologize the utility religious literature publications.

Keywords: Polish prayer books, religious literature Usable, pia exercitia.